

Швецова-Водка Г. М.

СПВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ "ДОКУМЕНТ" ТА "ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО"

Для визначення місця поняття "документ" у термінологічній системі гуманітарних наук важливе значення має порівняння того його значення, що сформувалося в документаційно-інформаційній науці¹, з розумінням поняття "історичне джерело" та місцем документа в класифікації історичних джерел.

Існують також різні визначення і тлумачення поняття "історичне джерело"². Найширшим за обсягом поняття є визначення, яке називають "гносеологічним": "будь-яке явище, що його можна використовувати для пізнання минулого людського суспільства"³. Це значення може бути співвіднесено з поняттям "джерело інформації": історичне джерело - це таке джерело інформації, що може бути використане для одержання інформації про минуле людського суспільства. Як відомо, джерело, в якому інформація зафіксована на матеріальному (субстанціальному) носії, називають документальним джерелом інформації, або документом, на відміну від недокументальних джерел, де інформація передається без фіксації її на матеріальному носії⁴. Якщо прийняти вказане визначення "історичного джерела", то всі історичні джерела можна поділити передусім на документальні (тобто документи) і недокументальні. Поняття "документ" у даному випадку застосовується в його найширшому значенні (Документ I) і виявляється вужчим за поняття "історичне джерело", оскільки існують ще недокументальні історичні джерела. З іншого боку, поняття Документ I ширше, ніж "історичне джерело", бо за змістом інформації, що передається, документи можуть містити не тільки відомості про минуле людського суспільства.

У даному значенні поняття "історичне джерело", так само, як і Документ I, охоплює, крім традиційних джерел інформації, ще й природні об'єкти (географічне середовище, представників рослинного і тваринного світу), обмежуючи їх тими, що вплинули на історію людства або відчули на собі вплив людини. Так, Л.М. Пушкарьов зазначає: "усі зміни, що зробила людина в географічному середовищі, є справжнім історичним джерелом, бо вони створені людьми, суспільством"⁵.

Ще більш розширює поняття "історичного джерела" С.О. Шмідт, який пише: "всі джерела історичної інформації можна поділити на два класи: історичні джерела, які є результатом цілеспрямованої суспільної діяльності людей; джерела, які існують незалежно від цієї діяльності". До останніх він відносить "природно-географічне середовище"⁶.

Поняття Документ I може охопити все розмаїття історичних джерел, у яких інформація зафіксована на матеріальному (субстанціальному) носіїві. До них належать: природні об'єкти (ландшафт, представники тваринного і рослинного світу); об'єкти "другої природи", створені людиною (продукти її праці, предмети побуту, архітектурні пам'ятки і т. п.), які зазвичай називають речовинними (точніше - речовими) або археологічними джерелами⁷; образотворчі й писемні джерела, кінофотодокументи і, нарешті, машиночитані документи. Загальною рисою всіх перелічених джерел є фіксованість інформації на матеріальному носії, тому всі перелічені групи джерел можна назвати "документальними", оскільки вони відповідають поняттю Документ I.

До протилежної категорії - недокументальних історичних джерел - будуть віднесені всі інші джерела, в яких інформація передається без її фіксування на матеріальному носії: "етнографічні" - за М.М. Тихомировим⁸ або "поведінські" - за С.О. Шмідтом⁹, або "пережитки" за С.М. Биковським¹⁰, тобто такі джерела, що становлять звичаї та обряди, які передаються від покоління до покоління через наслідування, копіювання, але без фіксації на будь-якому матеріальному носії, відділеному від людини. Інформація з таких джерел може бути зафіксована в документальній формі як писемний запис або відео- чи звукозапис, але це буде лише кінцевий етап її тривалого існування в недокументальній формі.

До останньої категорії належатимуть також так звані "лінгвістичні джерела" - за М.М. Тихомировим¹¹ - або "дані мови" - за Л.М. Пушкарьовим¹². Це - різні мовні явища, від географічних назв, етимології слів - до порівняльного аналізу мов різних народів як цілісних систем, що відображають історію народу, його зв'язки з іншими народами, взаємовпливи і т. п. Вважається, що ці явища передаються від покоління до покоління так само без фіксування на матеріальному носії, як і звичаї та обряди, хоча безпосередніми джерелами дослідження мови може бути не тільки усне мовлення, але й записи мови у вигляді писемних чи звукових документів.

До недокументальних історичних джерел слід віднести також "усні джерела", тобто передавання історичних відомостей через усну розповідь, билини, пісні, прислів'я і т. п.¹³, або "усну словесність". Деякі вчені підкреслюють фольклорний характер усних джерел (передавання інформації в художньо-образній формі, колективність створення, виконання та поширення), і тому називають цю групу джерел не "усними", а "фольклорними". Такій заміні назви сприяє також той факт, що до історика-дослідника усні розповіді, або фольклор, доходять, як правило, у формі запису - писемного документа або звукозапису. Однак попередня усна форма передавання інформації значно впливає як на зміст, так і на форму цих джерел. Крім того, після винайдення засобів звукозапису усні розповіді учасників або свідків тих чи інших історичних подій взагалі склали особливу категорію - так звану "усну історію" у формі звукозаписів. Усе це свідчить, що "усні джерела" дійсно складають особливу категорію недокументальних історичних джерел, хоча в кінцевому підсумку вони можуть бути зафіксовані документально.

Поділ усіх історичних джерел на "документальні" і "недокументальні" відповідно до значення Документа І, може бути корисним для узагальнення і виділення характерних рис, притаманних усім документальним історичним джерелам, на відміну від недокументальних. Слід при цьому взяти до уваги, що поняття "документальні джерела" в такому розумінні не містить у собі жодної якісної характеристики джерел з погляду їх автентичності або достовірності переданої інформації.

Щодо джерел, названих нами недокументальними, відомо, що існує тривала традиція виділення їх як окремих категорій історичних джерел, але без узагальнюючої назви. Більше того, висловлювалася думка, що історичних джерел у недокументальній формі просто не існує. Наприклад, І.Д. Ковальченко писав: "якщо інформація, яка виникає в ту чи іншу епоху, може функціонувати як зафіксованою на тих чи інших матеріальних носіях, так і незафіксованою (усною), то в історичних джерелах вона виступає в зафіксованому вигляді"¹⁴. Наводився приклад із фольклором, який для історика-дослідника існує у формі, зафіксованій у вигляді писемного документа чи фонозапису. Однак автор цього висловлювання не взяв до уваги, що незафіксована інформація існує не тільки в рамках однієї епохи, але й передається від одного покоління наступному теж у незафіксованому вигляді, що надає їй особливих властивостей. Якщо ж погодитися з даним поглядом, то доведеться визнати, що в історії немає інших джерел, крім

документальних, або, що є тим самим, визнати рівнозначність понять "історичне джерело" та "документ".

Застосування терміна "документ" у значенні "історичне джерело" мало місце в період становлення історичної науки. Зокрема, В.М. Татищев використав термін "документ" як узагальнюючий для позначення писемних джерел і протиставлення їх "легенді" - "усному переказу"¹⁵.

У подальшому розвитку історичної науки в Росії пропонувалися різні схеми класифікації історичних джерел, але увага приділялася передусім характеристиці й використанню в історичних дослідженнях писемних джерел, що можна прослідкувати за монографією Л. М. Пушкарьова¹⁶.

1891 р. В.С. Іконников зазначив, що історичні джерела поділяються на писемні, усні й речовинні (точніше - речові)¹⁷. 1940 р. вийшов підручник М.М. Тихомирова, який справив значний вплив на подальший розвиток історичного джерелознавства, де всі джерела були поділені на п'ять груп: речовинні, етнографічні, лінгвістичні, усні і писемні¹⁸.

У західноєвропейській історичній науці теж відомо застосування терміна "документ" для позначення всіх історичних джерел¹⁹. Зокрема, відомі французькі історики-джерелознавці Ш.-В. Ланглуа та Ш. Сеньобос стверджували: "Історія пишеться за документами. Документи - це сліди, що їх залишили думки та дії людей, які жили колись. Ніщо не може замінити документів: нема їх, нема й історії"²⁰. Ці висловлювання неодноразово повторювалися істориками - зі схваленням або, навпаки, запереченням. Вони стали приводом для критики як вираз ідеалістичного світосприйняття їх авторів і позитивістської методології. Але ця критика нерідко обмежувалася наклеюванням ярликів, без розгляду сутності даної концепції. Які документи мали на увазі Ш.-В. Ланглуа і Ш. Сеньобос? Вони писали: "Можна розрізняти два роди документів. Іноді факт минулого залишає речовинний слід (пам'ятку або якийсь речовинний предмет). Іноді, і частіше, слід, що його залишила подія, буває психологічного порядку: опис або оповідання"²¹.

До "документів першого роду" віднесено "речовинні пам'ятки", "різні предмети, монети і т. п."; до "документів другого роду" - "писані свідоцтва" або "писемні документи". Як бачимо, це ті самі різновиди історичних джерел, що їх виділяли різні автори, тільки без виокремлення усних джерел. Однак підручник Ланглуа і Сеньобоса призначався дослідникам-початківцям, студентам і, можливо, тому увага в ньому була приділена здебільшого писемним документам.

Французькі історики ХХ століття зберегли це узагальнююче розуміння документа як історичного джерела. Наприклад, Шарль Самаран на сторінках збірника "Історія та її методи" (Париж, 1961) стверджував, що немає історії без документів, якщо взяти слово "документ" у найширшому значенні, - як документи писемні, речовинні, передані засобами звуку, зображення чи іншим способом²².

Поряд із зазначеним вище найширшим розумінням і визначенням історичного джерела існують інші, більш вузькі, де історичними джерелами визнають тільки такі джерела інформації, які "безпосередньо відображають історичний процес, тобто лише результати (продукти) людської діяльності, пам'ятки матеріальної і духовної культури"²³. Так, Л.М. Пушкарьов зазначав: "Усе, що створено раніше людським суспільством і дійшло до наших днів у вигляді матеріальної і духовної культури, писемності, даних мови, ідеології, звичаїв і т. д., є історичним джерелом"²⁴. В.М. Довгопол, М.А. Литвиненко і Р.Д. Лях

стверджували, що історичні джерела - це "пам'ятки минулого, які були створені людьми і дійшли до нас"²⁵. За цим визначенням, до історичних джерел мають належати лише об'єкти "матеріальної і духовної культури" людства, тобто "другої природи", створеної людством на шляху свого історичного розвитку. Але Л.М. Пушкар'єв відносить до них і об'єкти природні (географічного середовища, рослинного і тваринного світу), якщо на них відбилася якимось чином діяльність людини. Більшість же авторів у цьому значенні відносять до історичних джерел лише об'єкти штучного походження, або "світ штучно створених суб'єктом речей"²⁶. Історичні джерела в цьому значенні розглядаються як "історичні пам'ятки, що є продуктами цілеспрямованої діяльності людини, становлять явища суспільного життя, форми предметного буття суб'єкта"²⁷.

Будь-який предмет, що має відношення до значення Документа II, може розглядатися як історичне джерело при даному підході, оскільки "є продуктом труда, відображає суб'єктивне, притаманне людині, її потреби, її особливості, її свідомість. В історичному джерелі як продукті праці об'єкт суб'єктивований, а суб'єкт об'єктивований"²⁸.

У цьому значенні історичні джерела теж можуть бути документальними (у значенні Документа II) і недокументальними (етнографічні, лінгвістичні, усні і т. п.). Усі вони є результатом існування людського суспільства, тільки в недокументальних джерелах безпосереднім носієм, "передавачем" інформації, є сама людина, а не створені нею матеріальні об'єкти-документи.

Підрозділами документальних історичних джерел у цьому значенні є такі: речові джерела, образотворчі тривимірні джерела і документи із записаною інформацією. До речових історичних джерел належатимуть документи, які становлять уречевлений результат людської праці або предмет праці, що початково не призначався для передавання інформації (у тому числі історичної). При включенні до процесу історичного пізнання такий документ починає виконувати нову суспільну функцію - джерела історичного пізнання. При цьому він представляє вже не тільки і не стільки самого себе, скільки певні історичні факти, суспільні відносини, що вплинули на його створення чи застосування людиною. Як зазначав Г.М. Іванов, таке історичне джерело "представляє такий зміст, який відрізняється від його змісту як речовинного субстрату"²⁹. Здатність представляти не самого себе, а певне значення, яке не збігається з матеріальним субстратом даного предмета, притаманна будь-якому знаку³⁰. Тому можна зробити висновок, що речове історичне джерело набуває якості знаковості, семіотичності, на відміну від інших речових документів, не включених до процесу історичного пізнання.

Наявність семантичної інформації, закладеної в матеріальний об'єкт від початку його створення, вирізняє значення Документа III. До Документа III не належать речові об'єкти, які первісно не містили знакової, тобто семіотичної і семантичної, інформації. Якщо за документ визнати значення Документа III, то до документальних історичних джерел належатимуть, крім документів із записаною інформацією, ще образотворчі тривимірні документи.

Деякі джерелознавці відносили образотворчі історичні джерела до речових, але інші зауважили їхні відмінності. Так, С. О. Шмідт писав: "Усі образотворчі джерела є одночасно речовинними і могли б розглядатися як їхній підклас. Але виділення особливого типу образотворчих джерел - не просто данина звичній практиці музейної класифікації, а пояснюється тим, що вони - на відміну від більшості речовинних джерел - несуть, як правило, додаткову культурно-історичну інформацію, "зображаючи" інше явище. І саме ця інформація сприймається як головна, а їхня "речовинність" - як додаткова"³¹. До образотворчих джерел, що мають дану характеристику, С. О. Шмідт

відносив "твори образотворчого мистецтва в усьому їхньому різноманітті: фотодокументи, кінокадри"³².

Л.М. Пушкарьов не вирізняв образотворчі джерела як особливий тип у ряду основних (до яких він відносив писемні, речовинні, усні (фольклорні), етнографічні, дані мови, кінофотодокументи, фонодокументи)³³, але в більш детальній "циклічній системі класифікації історичних джерел" виділив "образотворчі речовинні джерела" як проміжний тип між "речовинними джерелами" і фотодокументами³⁴.

Образотворчі джерела виокремлюються також у класифікації І.Д. Ковальченка, поряд з писемними, речовинними і "фонічними" (звуковими)³⁵. Він відзначав, що в змістовому плані зафіксована в них інформація про історичну дійсність має специфічні методи і форми вираження і в цьому плані є ніби закодованою, отже - схованою. Для їх "прочитання" необхідне її дешифрування, своєрідне "зняття" системи образотворчих принципів і методів, притаманних епосі створення цих джерел, яка приховує цю інформацію³⁶. І.Д. Ковальченко вважав, що результатом декодування образотворчої інформації має бути її переклад природною мовою (словесною), але, на наш погляд, такий переклад не може бути повністю адекватним і замінити сам образотворчий документ.

Загалом у історичному джерелознавстві образотворчим документам приділяється мало уваги. Якщо виходити з уявлень про документ, сформованих у документаційно-інформаційній науці, то образотворчі документи слід було б поділити передусім на тривимірні (твори скульптури, архітектури і т. п.) та двовимірні, або площинні, або образотворчо-графічні. До останніх, вочевидь, мали б належити не тільки твори суто образотворчого мистецтва, але й технічні креслення, схеми, малюнки, а також фотодокументи. Близькими до цієї категорії є також кіно- і відеодокументи, де запис передає зображення, що рухаються.

У історичному джерелознавстві тривалий час не існувало поняття, яке б узагальнювало різноманітні форми запису інформації, тобто такого, що відповідало б значенню Документа IV. Із усіх форм запису інформації особливе місце посідали писемні документи, яким приділялася особлива увага. Інші різновиди "записів" почали вивчати як історичні джерела порівняно недавно. 1954 р. у програмі курсу "Джерелознавство історії СРСР" Московського державного історико-архівного інституту вперше як особливий різновид історичних джерел було виділено "кінофотофонодокументи"³⁷. 1962 р. вийшло нове видання навчального посібника М.М. Тихомирова "Джерелознавство історії СРСР", де не тільки повторювалася відома класифікація історичних джерел - поділ на "п'ять основних видів: 1) речовинні, 2) етнографічні, 3) лінгвістичні, 4) усні, 5) писемні", але й зазначалося, що "розвиток техніки спричинив появу нових видів джерел, якими є фотографії, кінофільми, звукові записи тощо"³⁸. У Радянській історичній енциклопедії 1965 р. як окрема, шоста, група джерел виокремлювалися "кіно-, фоно- і фотоматеріали"³⁹; у третьому виданні "Большой Советской Энциклопедии" 1972 р. повторюється та сама класифікація⁴⁰. Пізніше Л.М. Пушкарьов дійшов висновку про необхідність відокремлення кінофотодокументів від фонодокументів⁴¹, і далі - відокремлення кінодокументів від фотодокументів⁴².

Пошуками місця кінофотофонодокументів у класифікації історичних джерел займалися також С.О. Шмідт⁴³, І.Д. Ковальченко⁴⁴ та ін. Однак узагальнюючого підходу до всіх історичних джерел, що відповідають поняттю Документа IV, тривалий час не існувало.

Документаційно-інформаційні уявлення про Документ V у їх порівнянні з поняттям "історичне джерело" вперше найбільш глибоко розглянув Б. С. Ілізаров⁴⁵. Характеристика

документа, подана Б.С. Ілізаровим, дозволяє припустити, що він обмежував поняття "документ" його третім значенням (тобто Документ III). Наводиться таке визначення: "документ є інформація, яка виражена в знаковій (текстовій) формі і відображає мислення людини"⁴⁶, причому текстом Б. С. Ілізаров уважав "певні системи знаків (чи то знаки писемності, образотворчі, звукові та ін.)"⁴⁷. Однак з подальшого викладу можна зрозуміти, що йдеться лише про Документ IV, тобто різні форми запису інформації, оскільки тривимірні образотворчі документи не згадуються і не розглядаються.

Порівнюючи поняття "документ" та "історичне джерело", Б.С. Ілізаров зазначає: "Зазвичай образотворчі, звукові і писемні джерела називають документальними. Документи, на відміну від інших джерел, були спеціально призначені для передавання інформації"⁴⁸. Цей вислів не викликає заперечень, але в ньому необхідно зробити уточнення. По-перше, образотворчі, звукові й писемні джерела називають документальними в документаційно-інформаційній науці, а не в історичному джерелознавстві, де поняття "документ" у такому узагальнюючому значенні не застосовувалося. По-друге, "об'єктом, спеціально призначеним для передавання інформації", тобто створеним з такою метою, є документ у значенні Документ III, але існують ще значення Документа II і Документа I. Останніх Б.С. Ілізаров не помічає, вважаючи, що "найширшим" значенням документа є "відчужена від свідомості знакова інформація"⁴⁹, і не відносить до документів "речовинні об'єкти, які не були призначені для передавання інформації, але люди навчилися (чи можуть навчитися) видобувати з них інформацію"⁵⁰. Як підсумок, Б.С. Ілізаров поділяє історичні джерела загалом на речовинні, усні і документи⁵¹.

У іншій праці Б.С. Ілізаров уточнює: "До основних носіїв ретроспективної інформації слід віднести: свідомість людей, що живуть, тобто пам'ять про соціальні дії самих учасників подій; відчужені від свідомості уречевлені джерела знакової інформації та засоби її передавання, спеціально створені з цією метою, тобто документи; речовинні об'єкти, які взагалі не були призначені для передавання інформації, але ми вміємо видобувати з них інформацію або в принципі можемо навчитися (знаряддя праці, у широкому значенні слова)"⁵².

По суті, тут подано класифікацію історичних джерел, і з нею можна було б погодитись, якщо уточнити, що, по-перше, свідомість людей є носієм пам'яті не тільки про власні соціальні дії, а й пам'яті всіх попередніх поколінь, утіленої в мові, фольклорі, звичаях та обрядах, тобто в усіх недокументальних історичних джерелах; по-друге, "уречевлені джерела знакової інформації", тобто власне документи, за визначенням Б. С. Ілізарова, мають важливі спільні риси з речовими об'єктами, які первісно не призначалися для передавання інформації, але використовуються з цією метою: речовинність (або матеріальність, субстанціальність); об'єктивованість (тобто відчуженість від людини, втілення в окремому матеріальному предметі); здатність бути джерелом інформації про діяльність суб'єкта, який їх створив (як особи, так і суспільства в цілому), тобто є джерелами інформації упредметненої (уречевленої), а не тільки знакової, свідомо закладеної людиною. Крім того, до категорії речових об'єктів відносяться не тільки знаряддя праці, навіть у найширшому значенні, а більш широке коло джерел. Так, Л.М. Пушкар'єв включає до нього, крім знарядь праці, зброю, домашнє начиння, одяг, прикраси; поселення, окреме житло, давні фортеці; залишки давніх гідротехнічних споруд; поля давнього землеробства; дороги; гірські виробітки і майстерні; давні могильники, надмогильні і культові споруди тощо.

У концепції Б.С. Ілізарова поняття "документ" є узагальнюючим для історичних джерел у значенні Документа IV. Таке розуміння Документа є на даний час найбільш вживаним у

документаційно-інформаційній науці. Саме в такому значенні Б.С. Ілізаров використовує термін-словосполучення "документальне історичне джерело", уточнюючи лише, що "історик, через специфіку свого об'єкта дослідження, частіше за все має справу з документом, котрий уже давно втратив свої безпосередні соціальні функції. Для цілей історичного дослідження, а в більш широкому плані - для цілей пізнання минулого в усіх його аспектах, використовується документальне історичне джерело в якісно новому стані - як носій соціальної ретроспективної інформації"⁵³.

Певні обмеження обсягу поняття "документ", що трактується як запис інформації, запропонував С.Г. Кулешов. Він вважає, що документ - це "запис інформації, який відповідає характеристикам певного жанру і зафіксований на матеріальному носії, основна функція якого - збереження та передавання інформації у просторі та часі"⁵⁴. Саме такий документ, на його думку, повинен розглядатися як історичне джерело. З обсягу поняття "документ" у такому розумінні вилучаються "історичні об'єкти з написами, як монети, пряслиця, зброя, посуд та ін.", а також "неомобільні епіграфічні пам'ятки (стели, написи на скелях, статуях, саркофагах, гробницях, стінах храмів і т.д.)". Одночасно була запропонована оригінальна класифікація історичних джерел за знаковою характеристикою інформації, в якій усі історичні джерела поділяються на два класи - мовні і немовні, а мовні - на аудитивні (усна мова, усна творчість), речовинно-знакові (так зване "предметне письмо"), жестові (мова жестів) і графічні. Останні поділяються на два види: писемні (піктографічне і умовно-графічне письмо) та штучно-мовні (зі знаками штучних мов - математики, хімії, картографії, нот, шахів та ін.). Немовні джерела поділяються на аудитивні (запис музики, шумів), зображувальні (скульптура, живопис, фотографії і т. п.) і знаково-символьні. Серед останніх - знаково-речовинні (предмет як знак певної події або статусу людини) і знаково-емблемні (емблеми геральдичні, військові, торговельні тощо). Документ при цьому розуміється як джерело мовної графічної інформації, а також, частково, немовної - аудитивної та зображувальної.

Особливе місце серед історичних джерел посідають писемні документи. Вони складають основну масу документів, що вивчаються істориками. У більшості випадків джерельна база історичного дослідження обмежується писемними документами. Загальне джерелознавство як історична дисципліна вивчає передусім писемні джерела, навіть у тих випадках, коли в класифікації виділяються й інші види джерел.

Як правило, писемні джерела загалом в історичному джерелознавстві не називаються документами. А в документаційно-інформаційній науці та архівознавстві писемні документи вважаються основним видом документів. Наприклад, Б.С. Ілізаров пише: "У вузькому значенні слова документ - це будь-яке писемне джерело інформації"⁵⁵.

Образотворчо-графічні документи мають значні відмінності від писемних, що, безумовно, впливає на їх використання як історичних джерел. Спробу подати характеристику особливостей образотворчих документів як історичних джерел здійснив ще О. С. Лаппо-Данилевський на початку ХХ ст. Він включив образотворчі джерела до групи "джерел, що зображують факт", на відміну від "джерел, які позначають факт" (усних і писемних)⁵⁶. При характеристиці "джерел, що зображують факт", О.С. Лаппо-Данилевський зробив вірні спостереження про особливості сприйняття інформації, яка міститься в образотворчому документі (картині, гравюрі) у порівнянні зі сприйняттям словесної інформації. Однак у цьому аналізі не визначено, які відмінності обумовлюються "мовою" документа, тобто знаковою системою передавання інформації, а які - відношенням документа до історичного факту, що досліджується. Проблема особливостей "мови" образотворчих документів пізніше розглядалася дуже мало.

З інших видів Документа IV у джерелознавстві розглядалися картографічні⁵⁷, кінофотодокументи⁵⁸, останнім часом - машиночитані документи⁵⁹, з точки зору можливостей їх застосування в історичних дослідженнях. Термін (точніше терміноелемент) "документи" фігурує в назвах двох останніх видів джерел, що свідчить: поняття "документ" - більш широке, узагальнююче, що охоплює, поряд з названими видами, інші джерела, які відносяться до обсягу поняття Документ IV.

Однак у джерелознавстві це значення поняття "документ" поки ще не дістало широкого визнання і застосування. Використання термінів "документ" і "документальне джерело" в значенні Документа IV в історичній науці пов'язане з необхідністю спеціального розгляду поняття "документ" і певної аргументації, як це зроблено, наприклад, у статтях Б. С. Ілізарова⁶⁰, Е. І. Ханпири та С.О. Шмідта⁶¹. (Тут ми не торкаємося їхньої полеміки з приводу визначення поняття "документальна пам'ятка", пов'язаної з визначенням "пам'ятки").

Більш характерним для джерелознавства є інше значення Документа, п'яте у розглянутій низці значень поняття "документ" (тобто Документ V). Документ V - це частина всіх явищ, що відноситься до Документа IV, хоча зазвичай його виділяли тільки як різновид писемних документів під назвою "документальні писемні джерела", що відрізняються від "наративних" або "оповідних" писемних джерел. Документ V - це такі документи-записи, які створено в процесі певної людської діяльності, пов'язаної з фіксуванням семантичної інформації, і відображають саме цю діяльність, оскільки є її залишками.

Для характеристики поняття Документа V необхідно спочатку звернутися до проблеми поділу всіх історичних джерел на "залишки" і "перекази" (або "традицію"). У методологічній історичній літературі ця проблема є однією з найскладніших.

Поділ історичних джерел на "залишки" і "перекази" був особливо характерним для світової історіографії наприкінці XIX - на початку XX ст., хоча з'явився набагато раніше. Там, у монографії Л.М. Пушкарьова відзначається, що термін "залишки" в російській історичній науці з'явився 1837 р. у роботі Н.Г. Устрялова у значенні "речових джерел": "залишки мистецтв і ремесел (будинки, монументи, картини, монети, одяг, зброя, домашнє начиння"⁶². Найбільший вплив на виокремлення "залишків" з "історичних джерел" здійснила праця І. Дройзена "Основи історики"⁶³. Підставою для поділу історичних джерел у Дройзена були "наміри людей, які створили пам'ятку: з практичною метою або з метою повідомлення наступних поколінь". "Ненавмисні" джерела були названі "залишками", "навмисні" - "джерелами", "змішані" - "пам'ятками"⁶⁴.

У праці Е. Бернгайма "Підручник історичного методу та філософія історії"⁶⁵ теж виділялися історичні джерела - "залишки", але за іншою підставою. Бернгайм писав: "Матеріал, з якого почерпають відомості з нашої науки, називається "джерелами". Матеріал цей у переважній більшості випадків не є, як у інших науках, безпосереднім предметом пізнання, оскільки предметом історії є людські дії, з яких зовсім мала частина доступна нашому безпосередньому спостереженню, а саме та, яку ми переживаємо як сучасники. Але й тут лише дуже маленька частина безпосередньо спостерігається окремим сучасником, тоді як про більшу його частину ми дізнаємося з повідомлень інших. Звіти, описи подій шляхом усного переказу, письма чи зображення становлять другий вид джерел пізнання. Третім видом є залишки - пам'ятки подій, за якими ми робимо висновок про події, що їх викликали або створили"⁶⁶.

Як бачимо, ця класифікація джерел історичного пізнання виходить з особливостей самого історичного пізнання, його методу, об'єкта і предмета. Перше джерело історичного

пізнання - "безпосереднє спостереження і спогади" - може бути застосоване тільки відносно тих подій, свідком яких був сам історик, тобто до дуже незначної частини всіх об'єктів історичних досліджень, тому загалом у історичній науці це джерело не береться до уваги.

Друге джерело, назване "повідомленнями (переказами)", становить "перероблення спостережень і спогадів у розповідь" або "переказ", передавання якого може бути "усним чи писемним", "в живопису або скульптурі". Відповідно розрізняють "усні перекази" (оповідання, пісня, чутки, билина, сага, легенда, анекдот і т. п.), "писемні перекази" - "ті, що від початку були викладені в писемній формі" ("історичні написи, тобто написи з оповідальним змістом"; генеалогічні таблиці; аннали або хроніки, пізніше - історичні твори; біографії в різній формі - від "надмогильних написів" до "самостійного роду літератури"; мемуари; періодичні видання, тобто газетні повідомлення та звіти) та "картинні зображення" - "зображення історичних осіб, місцевостей, подій у вигляді малюнків, картин, скульптурних творів", географічних карт і планів.

Третій вид джерел - "залишки старовини", які "являють собою часто безпосередні результати самих подій"⁶⁷. Друга відмінність: "розповіді повідомляють нам безпосередньо те, що відбулося, тоді як пам'ятки, більшою частиною, є, так би мовити, німіми, і відомості з них ми одержуємо почасти лише на підставі висновків про ті події, які їх спричинили та створили"⁶⁸. Пропонувалося розрізнити "два головні види цього роду джерел: пам'ятки-залишки в більш широкому значенні, які є мимовільними пережитками людської діяльності, без будь-яких намірів залишити спомин і без всякої гадки про майбутній світ", і "пам'ятки, створені з розрахунком зберегти спомини про факти"⁶⁹.

До "пам'яток-залишків у широкому значенні" віднесені:

1. "матеріальні залишки людей та їхніх дій" - могили, гробниці, будівлі і т. п.;
2. мова - джерело, в якому передаються "від століття до століття погляди та враження, знання та досвід, особливості і взаємини народів";
3. існуючі в даний час різного роду звичаї, установлення";
4. "витвори всіх наук, мистецтв, ремесел" як "свідчення потреб, поглядів, настроїв, умов, словом, усього рівня культури того часу, що вивчається";
5. група "ділових актів" або "документів", що виникли як органічна частина певних подій, дій людей: "протоколи та інші акти різних громадських зібрань, папери політико-дипломатичних зносин, як інструкції посольствам, циркуляри, ноти, бюлетені, різноманітні урядові акти, статистичні таблиці всякого роду, бухгалтерські книги, записи осіб, як метричні книги, некрологи та поминальні книги, списки чиновників, квартирні книги, "університетські матрикули" і т. п.

Декілька разів Е. Бернгайм наголошував, що всі перекази - усні, писемні й образотворчі - можна розглядати також як "залишки" діяльності людей, що їх написали чи створили: "Ми можемо певною мірою розглядати і оцінювати всі повідомлення як пам'ятки, бачити в них відбиття, продукти певного часу, незалежно від того, які дані та про які події вони повідомляють"⁷⁰. З іншого боку, в "залишках старовини" можна знайти розповідь про інші події, що передували появі самих залишків. Це особливо стосується "писемних пам'яток".

Другий вид "залишків старовини", який Е. Бернгайм називає просто "пам'ятками", вирізняється тим, що своєю появою вони зобов'язані спеціальному прагненню зберегти спомин про подію, що відбулася. До них належать:

1. "монументи і написи неоповідального характеру, як герби, прикордонні знаки, надмогильні написи, написи на монетах і медалях", що "зроблені з наміром зберегти пам'ять про події, без перекручень";
2. "грамоти, які виступають історичними документами і складаються з додержанням певних узаконених форм, що їх засвідчують, як, наприклад, власноручний підпис на листі, печатка, штемпель, нотаріальне засвідчення на урядових грамотах".

Викладена концепція справила позитивне враження на багатьох істориків і була покладена в основу класифікації історичних джерел В.С. Іконниковим, В.О. Ключевським та іншими⁷¹. Найбільш повне її застосування, але з певними змінами, спостерігаємо в працях М.І. Карєєва і О.С. Лаппо-Данилевського, де використовувався також термін "документи" відносно певних категорій історичних джерел.

М.І. Карєєв використав поняття "залишки" та "сліди" у трьох різних значеннях. У першому "залишки" ототожнювалися з "речовинними пам'ятками", а "сліди" - зі "словесними пам'ятками", різниця між якими полягала в тому, що перші є "німим" втіленням людської діяльності, а другі - безпосередньою фіксацією людської думки, переданої словами. При цьому обидва розглядалися як свідчення про життя суспільства, що дійшли до історика з минулого, або як свідчення про історичні факти⁷².

У другому значенні - майже за Бернгаймом - пропонувалося "розрізнити дві великі категорії [історичних джерел. - Г. Ш.-В.], виходячи з того, чи дійшло щось до нас безпосередньо від самого минулого, як його частинка, чи залишок, або дійшло лише щось про це минуле, як спомин про нього, слід від нього у людській пам'яті"⁷³. Судячи з цього висловлення, підставою для такої класифікації (поділу на "залишки" і "сліди") є відношення історичного джерела до того історичного факту, що вивчається істориком: чи збігається походження джерела з тією історичною подією, що вивчається, або воно пов'язане з подією своїм змістом, оскільки розповідає про неї. Така класифікація неминуче є відносною, бо залежить від того, по відношенню до якого історичного факту (чи події) розглядається певне джерело. Наприклад, мемуари є "залишком" того часу, коли вони були написані, і "слідом" того часу, про який ідеться в розповіді. Відносність, умовність такої класифікації викликала багато зауважень з боку критиків, але вона була зрозуміла і самим її прибічникам.

Третім критерієм поділу історичних джерел на "залишки" і "сліди" є в М.І. Карєєва "наміри тих, хто щось споруджував або писав". "Залишки" при цьому визначалися як те, що "створювалося для задоволення життєвих потреб", а "сліди" - те, що створювалося "для увічнення пам'яті про якихось людей або подій"⁷⁴. "Залишки" тут називаються ще "реліктами", а "сліди" - "традицією" або "свідченням". До обох категорій тут віднесено "не тільки речовинні предмети, але й різні словесні записи", а також "звичаї, обряди та інші "пережитки", як прийнято називати такі явища, що більше не відповідають потребам життя і зберігаються лише за інерцією"⁷⁵.

Як приклади "залишків минулого життя" названо: "усіякі ділові папери, акти, грамоти, документи, накази, рапорти, протоколи, судові вирокі, прохання, всілякі податні списки, рахунки, описи, прибутково-видаткові книги, всілякі листи до рідних, друзів, знайомих, усіякі маніфести, прокламації, відозви, програми політичних партій, публіцистичні статті, політичні брошури, всілякі реклами, оголошення, театральні афіши, торговельні вивіски, товарні етикетки, все це і численна множина різних інших писемних пам'яток такого роду, бо все це писалося, друкувалося, малювалося задля задоволення безпосередніх життєвих потреб, для досягнення суто практичних цілей, а не заради увічнення в пам'яті допитливих нащадків якихось подій"⁷⁶.

До другої категорії віднесено "літописи, хроніки, мемуари і т. п.", які ще названо "джерелами оповідального змісту"⁷⁷. Оповідальні джерела розглядалися М.І. Карєєвим як "показання свідків", а джерела протилежної категорії - як "документи". Зазначалося, що "значення таких справжніх документів для історика мають не тільки ділові папери, а й листування друзів, і щоденники, і ще багато чого іншого, що пишеться людьми для будь-яких цілей"⁷⁸.

Але на цьому розумінні "документа" М. І. Карєєв не наполягав, він бачив ще інші значення цього поняття: "Для одних "документ" є завжди тільки офіційно зареєстрований запис, який щось засвідчує, закріплює певне право; інші розширюють поняття "документа" до включення в нього всіх писемних джерел, або, в крайньому разі, дуже різноманітних їх категорій"⁷⁹. Сам М.І. Карєєв використовував термін "документи" по відношенню до джерел, що є "залишками" людської діяльності, як показано вище, а також у вказаному вузькому значенні⁸⁰.

Особливу думку щодо обґрунтування поділу джерел на "залишки культури" й "історичні перекази" висловив О.С. Лаппо-Данилевський. За його словами, це - поділ "з пізнавально-історичної точки зору"⁸¹, "за ступенем наближення суб'єкта, що пізнає, тобто історика, до об'єкта його вивчення, за ступенем безпосередності знання історика про такий історичний факт"⁸². О.С. Лаппо-Данилевський писав: "У тих випадках, коли історик може дивитися на джерело як на залишок історичного факту, він дістає можливість безпосередньо за ним зробити висновок про те, що й факт, залишок якого, доступний для дослідження, дійсно існував; такого роду залишки я буду називати залишками культури. У тих випадках, однак, коли історик бачить у джерелі тільки переказ про історичний факт, а не його залишок, він по ньому ще не може безпосередньо зробити висновок, що й факт дійсно існував; перш ніж стверджувати дійсність його існування, історик повинен установити, на якій підставі і якою мірою він може довіряти переказові про факт; такого роду джерела я буду називати історичними переказами"⁸³.

Таке обґрунтування запропонованої класифікації історичних джерел викликало пізніше багато критичних зауважень, особливо у працях радянських істориків, які заперечували проти пов'язування питання достовірності джерел з їх приналежністю до "залишків" або "переказів"⁸⁴.

Відмічалася також неможливість однозначно поділити існуючі джерела на відповідні групи. Ця обставина була зрозумілою і самому О.С. Лаппо-Данилевському, який підкреслював: " вказаний поділ джерел зроблений з теоретико-пізнавальної точки зору і припускає можливість розглядати хоча б одне й те саме об'єктивно дане джерело або як залишок культури, або як історичний переказ"⁸⁵. Незважаючи на це, була подана й більш детальна характеристика і класифікація "залишків культури" та "історичних переказів".

Лаппо-Данилевський зазначав: "Під залишком культури можна розуміти безпосередній результат тієї діяльності людини, яку історик повинен брати до уваги при відтворенні історичної дійсності, що включала і означений результат; залишок культури є, по суті, залишок того самого історичного факту, що його вивчає історик"⁸⁶; "залишок культури - безпосередній результат певної психофізичної діяльності людини, її слід, збережений в образі, доступному сприйняттю історика"⁸⁷. Як приклади названі: давній храм; "документ, що скріплював якусь юридичну угоду або містив якийсь договір між двома державами"; "застарілий звичай або постарілу установу"⁸⁸.

"Залишки культури" класифікувалися за ступенем "безпосереднього знання про факт", котре вони можуть дати історикові, і поділялися на такі групи:

1. "відтворення культури - ті залишки її, які відтворюються, тобто здатні відтворюватися знову" (мова, звичаї, установи і т. п.); "що виникли до часу їх вивчення, але продовжують жити під час їх вивчення";
2. "пережитки культури - ті залишки її, які переживають, тобто продовжують зберігати деякі сліди минулої життєвості : деякі елементи мови, ігри, обряди, звичаї, установи і т. п.";
3. "витвори культури - ті залишки її, які збереглися [у незмінному вигляді. - Г.Ш.-В.] до часу їх вивчення з боку історика: вони виявляються результатами колись наявної культури; вони не відтворюються у вищевказаному значенні, хоча копії з них можуть, безумовно, фабрикуватися; вони тільки збереглися, але як такі твори культури, що самі по собі не продовжують жити і розвиватися, хоча й можуть здійснити вплив на наступні покоління. ...До витворів культури можна прилічити предмети давнини, твори літератури (оскільки вони розглядаються як залишки фактів з історії творчості, залишки людських ідеалів і т. п.), документи і т. п."⁸⁹. Розшифровуючи далі поняття "витвори культури", О.С. Лаппо-Данилевський відносив до них "твори літератури, у тому числі автобіографії, повісті й романи, поезії, театральні п'єси і т. п."; "ділові папери різного роду, у тому числі листи, прибутково-видаткові і нотаріальні книги, канцелярські папери і т. п."; "закони й акти в широкому значенні, які вже втратили свою юридичну силу"⁹⁰.

"Під історичним переказом, - писав О. С. Лаппо-Данилевський, - можна розуміти відбиття будь-якого історичного факту в джерелі: останній - не залишок даного факту, а результат того враження, яке він справив на автора переказу, що реалізував його в даному матеріальному образі"⁹¹. "Переказ є лише уявним (а не справжнім) відображенням факту або спомену про нього"⁹².

Перекази поділяються на "чисті" - якщо "автор переказу згадує факти на підставі свого власного сприйняття" (малюнки, розповіді очевидців, мемуари, написи, почасти билини, сказання і т. п.); і "змішані" - якщо автор повідомляє про факти за "чужими переказами" (життя, біографії, сказання, літописи і т. п.). "Змішані перекази зручніше розрізняти за ступенем залежності автора від чужих сприйнятів": похідні чи складені (без перероблення)⁹³.

О.С. Лаппо-Данилевський вирізняв і охарактеризував також інші напрямки класифікації історичних джерел, за різними підставами. При цьому кожен напрям класифікації він вважав самостійним, незалежним від інших, показав можливість "перехрещування" одного другим. Так, поділ джерел на "ті, що зображують факт", і "ті, що позначають факт", може перехрещуватися з поділом на "залишки" і "перекази"⁹⁴.

У іншій праці О.С. Лаппо-Данилевський, приділивши безпосередню увагу визначенню "документа" як історичного джерела, зазначив: " беручи до уваги поділ історичних джерел на залишки і перекази, можна в самому широкому значенні розуміти під документом історичний залишок, який виявляє відповідний його зміст переважно в писемній формі"⁹⁵.

У радянській історичній науці праці О.С. Лаппо-Данилевського були добре відомі. Однак тотальне відторгнення всього, створеного "буржуазною наукою", позначилося і на їхній долі. У них був уловлений "ідеалістичний підхід" і "приналежність до неокантианської школи філософів", що обумовило їхню негативну оцінку. "Реабілітація" Лаппо-Данилевського і повернення його авторитету відбуваються поволі й важко⁹⁶.

На нашу думку, слід повернути спадщину О.С. Лаппо-Данилевського в сучасну науку, позбавити її огульного засудження, залишивши лише можливість критичного обговорення.

Не можна повністю заперечувати поділ історичних джерел на "залишки" і "перекази", вказуючи на відносність приналежності джерела до "залишків" або "переказів". Цей поділ має значення для кожного конкретного історичного дослідження, отже, зберігає своє методологічне значення. Цю думку висловлюють багато істориків⁹⁷. Стосовно ж достовірності того чи іншого джерела, то це питання вирішується не тільки за його приналежністю до "залишків" або "переказів", що добре розуміли навіть прибічники даної класифікації.

У різних класифікаціях історичних джерел, які виникали пізніше, поділ на "залишки" і "перекази" застосовувався не завжди або не так чітко, або ж лише відносно писемних джерел. Разом із тим вплив розглянутої концепції на всі наступні слід вважати безсумнівним.

Зокрема, цей вплив виявився в поділі писемних джерел на "документальні" і "оповідні" (чи "оповідальні"). Цей поділ періодично спостерігався в джерелознавчих дослідженнях або зникав через "методологічну" критику, переважно з позицій "марксистсько-ленінської матеріалістичної методології", іноді навіть без реальних, конкретних аргументів, а тільки на підставі ідеологічних звинувачень.

Найбільш повно і конкретно цей поділ представлений у працях Л. М. Пушкарьова, зокрема в енциклопедичній статті 1965 р.⁹⁸, та в монографії 1975 р.⁹⁹ "Документальні писемні джерела" у цьому значенні відповідають поняттю Документа V, але поширюється воно тільки на писемні документи, тоді як поняття "залишків" охоплювало різні історичні джерела за знаковим характером інформації. У монографії 1975 р. Л.М. Пушкарьов стверджував, що поділ писемних джерел на "діловодні (документальні)" і "оповідні (нарративні)" відбувається "за переважання втілення чи відображення дійсності"¹⁰⁰. При цьому до "документальних джерел" віднесено актові, канцелярські, статистичні, картографічні, а до "оповідних" - особові, художні, історичні (літописи, хронографи, історичні повісті), наукові праці (історичні та філософсько-соціологічні праці, географічні описи). "Документальні" й "оповідні" джерела називаються "родами" писемних джерел; вони поділяються, у свою чергу, на "розряди", а останні - на "види".

На наш погляд, виокремлення "документальних джерел" лише всередині "писемних" було обумовлене прагненням автора скласти детальну класифікаційну систему, де кожен вид джерел посідав би лише одне, назавжди визначене місце. Це - завдання систематизації матеріалу, а воно не завжди збігається із завданням класифікації, яка може бути не тільки ієрархічною, а й паралельною (за різними ознаками). "Документальні" й "оповідні" джерела логічніше було б виокремлювати в кожному "типі" історичних джерел, що виділялися за знаковим характером інформації. Наприклад, картографічні джерела не обов'язково є документальними, вони можуть бути й "оповідними". Так само документальні й оповідні джерела (в цьому значенні) можна було б виділити і серед кіно-, фото-, фономатеріалів.

Класифікація історичних джерел, запропонована Л.М. Пушкарьовим, в основному дістала схвалення сучасників¹⁰¹, але поділ на документальні й оповідні джерела викликав критичні зауваження, оскільки тут була зауважена схожість із критикованим самим Пушкарьовим поділом на "залишки" факту і "перекази" про нього¹⁰².

Указане п'яте значення поняття "документ" - Документ V - залишилося дискусійним, не затвердженим офіційно.

При виділенні "документальних" (у цьому значенні) джерел іноді подавалися синоніми цього терміноелемента, як, наприклад, "діловодні" (зокрема, у Л.М. Пушкарьова) або "актові" (наприклад, у В.І. Стрельського)¹⁰³. Разом з тим і діловодні, і, особливо, актові джерела розглядалися іншими авторами як самостійні категорії, за якими (і тільки за ними) слід було б, на їхню думку, закріпити термін "документ".

Зокрема, ще О.С. Лаппо-Данилевський зазначив, що поняття "документ" надалі набуває конкретизації, якщо пов'язувати його з певним змістом, особливо діловим. У такому значенні документом називається, наприклад, папір, що стосується фактичної діяльності якоїсь установи або особи. "Сюди можна віднести, наприклад, ділові листи, розписи і описи майна і тому подібні документи, які не мають засвідчення"¹⁰⁴. "У менш широкому і більш визначеному значенні під документом слід розуміти історичний залишок із нормативним, зокрема правовим, змістом, причому він втілюється зазвичай у писемну форму, яка його закріплює"¹⁰⁵.

Отже, бачимо тут подальшу конкретизацію і звуження значення поняття "документ" до запису, що містить відомості про юридичні факти: акти, угоди, рішення, договори, установлення влади. Це значення позначимо як Документ VI.

Джерелами, що містять відомості про будь-який юридичний факт, характеризує М.М. Тихомиров "акти", які протиставляються "оповідним джерелам"¹⁰⁶. Поняття "акти" в даному використанні збігається з шостим значенням поняття "документ".

"Документальні джерела" в значенні Документа VI охоплюють, наприклад, такі категорії документів:

1. правові першоджерела;
2. політичні першоджерела;
3. діловодні документи (загального і спеціального діловодства);
4. документи міжособистісного характеру (договори, заповіти, листи);
5. документи особового характеру (записники, квитанції, чеки і т. п.).

За визначенням О.С. Лаппо-Данилевського, документи-акти поділяються на "акти з повідомлювальним характером" (тобто ті, що повідомляють про правове відношення, яке вже відбулося) і "акти з посвідчувальним характером" (які самі є підставою для визнання правового відношення). Акти з повідомлювальним характером складаються в більш довільній формі, вони можуть бути не засвідченими. Акти з посвідчувальним характером обов'язково повинні складатися за певною формою і мати необхідний набір засвідчень.

Те, що в даному випадку названо "актом з посвідчувальним характером", складає інше, ще вужче значення "документа" - Документ VII. Для тих, хто використовує поняття "документ" у цьому значенні, не існує і не може існувати жодних більш широких значень "документа", оскільки обов'язковими рисами документа вони вважають відображення певних правових відносин (тобто юридичних фактів) і наявність юридично затвердженого набору правових засвідчень справжності документа, його юридичної сили.

Вчення про документи-акти має традиційну назву - дипломатика. Дипломатика основну увагу звертає на формуляр документа-акта, його доказову силу, відповідність певним правовим відносинам у суспільстві. Виходячи з розуміння акта як документа, О.С. Лаппо-

Данилевський називав дипломатику "документальним джерелознавством" і "документальним будівництвом актів"¹⁰⁷.

Дальший розвиток дипломатики за радянських часів пов'язаний із багатьма перепонами на її шляху, викликаними переважно ідеологічними заборонами¹⁰⁸. Зрештою дипломатика сформувалася як наукова дисципліна, що вивчає походження, форму, зміст, функціонування, історію відтворення тексту й архівну долю документів правового характеру, за визначенням С.М. Каштанова¹⁰⁹.

Документи як джерела з правозначущим змістом повинні мати такі характерні риси: "сучасність основним подіям, про які говориться в джерелі", "наявність певної правової форми, у якій складається документ" і "здатність слугувати більш чи менш офіційним свідомством про право, що надається або про подію, яка відбулася"¹¹⁰.

Документи правового характеру, або "документи загалом", можуть бути, на думку С. М. Каштанова, названі "актами". "Акти в такому розумінні - це величезний надвид джерел, що об'єднує різні за своєю функцією види, у тому числі:

1. усі публічно-правові та приватно-правові угоди;
2. постанови та розпорядження конкретних органів влади;
3. розпорядження власників майна"¹¹¹.

Вивченню документів у значенні Документа VI присвячується окрема дисципліна історичного джерелознавства - дипломатика. Разом із тим, С. М. Каштанов виступає проти ототожнення документів правового характеру з такими актами, які тільки й можуть бути, на його думку, об'єктом дипломатики, що вивчає "акти як історичне джерело і як факт історії"¹¹². Вони повинні бути "результатом угоди контрагентів", мати спільний зміст - "визначення взаємних умов" - і спільну форму - "комбінацію сталих статей і формул". До них можуть бути застосовані спільні прийоми джерелознавчого аналізу, - "формулярний аналіз"¹¹³. Дипломатика встановлює справжність таких документів-актів і готує їх до публікації як історичних джерел.

Відзначаючи спорідненість дипломатики з новітньою науковою дисципліною "документознавство" (у розумінні Історико-архівного інституту), С. М. Каштанов зауважив, що їхній об'єкт вивчення частково збігається, оскільки обидві вивчають такі документи, які створюються й функціонують у сфері управління. Але дипломатика спрямована на вивчення документів як історичних джерел, а документознавство - як форми, що повинна використовуватися для поліпшення й стандартизації сучасного "документовиробництва"¹¹⁴. Остання дисципліна спрямована на вироблення "оптимальних рекомендацій із документування управління"¹¹⁵. Слід зазначити, що співвідношення дисциплін історичного джерелознавства і сучасного документознавства залишається на сьогодні предметом дискусій¹¹⁶.

Існує ще один аспект співвідношення понять "документ" та "історичне джерело". Висловлюється твердження, що історичним джерелом можна вважати лише такий документ, який уже використовується в історичному дослідженні з метою видобування історичних фактів. До моменту включення документа в процес історичного дослідження він, буцімто, може розглядатися не як історичне джерело, а лише як "доджерело"¹¹⁷. Такий підхід пов'язаний з визначенням функції архівних документів, які, нібито, в процесі зберігання ще не є історичними джерелами, і тільки після їх використання істориком набувають цього статусу¹¹⁸. Цей підхід, є корисним мабуть, для активізації процесів підготовки архівних документів до використання, якщо архівні працівники хочуть бачити

в цих документах історичне джерело. Але загалом при порівнянні понять "документ" та "історичне джерело" цей підхід, певно, має розглядатися лише як один із фактів історіографії даного питання. Адже як поняття "історичне джерело", так і "документ" загалом є поняттями відносними, оскільки обидва розглядаються як джерела інформації, а інформаційний процес можна вважати таким, що відбувся, лише за наявності одержувача інформації, або її споживача. Лише умовно можна сказати, що в документі, як і в будь-якому історичному джерелі, "зберігається" інформація, оскільки вона стає інформацією лише за умови її споживання.

Відповідно до такої точки зору, не тільки документи, а й усі інші історичні джерела не є історичними джерелами до моменту їх використання. З цього випливає думка про історичні джерела як такі, що використовувалися в історичних дослідженнях, а всі інші можливі джерела історичної інформації слід називати "доджерелами". На наш погляд, це додасть зайвої плутанини при визначенні історичних джерел і "доджерел", а також у їхній класифікації.

Розглянувши питання співвідношення понять "документ" та "історичне джерело", ми бачимо їх значну спорідненість і, разом з тим, неоднозначність як поняття "історичне джерело", так і поняття "документ", що використовується в історичному джерелознавстві. Значення Документа I, II, III не мають широкого застосування в джерелознавстві, але можуть бути використані для чіткішої диференціації історичних джерел. Значення Документа IV набуває все більшого поширення на сучасному етапі як офіційно затверджене міжнародним і державним стандартами, але, між тим, воно не є споконвічно притаманним історичному джерелознавству і тому зустрічає певний опір з боку традиційно мислячих істориків-джерелознавців. Значення Документа V, навпаки, є суто історичним, пов'язаним із традиційним поділом історичних джерел на "залишки" і "перекази", на "документальні" і "нарративні (описові)". Але це значення не дістало незаперечного і досить повного методологічного обґрунтування; крім того, воно застосовувалося переважно тільки для писемних джерел. Очевидно, тому це значення не є загально визнаним. Значення Документа VI - найбільш відоме, пов'язане з існуванням спеціальної дисципліни історичного джерелознавства - дипломатики. Але в межах дипломатики здійснюється подальший поділ поняття "документ", при якому виділяються "справжні документи", що відносяться до значення Документа VII.

Отже, погляд на співвідношення понять "документ" та "історичне джерело" залежатиме від того, яке із значень першого й другого береться за основу.

-
1. Див., напр.: Швецова-Водка Г. Н. Определение документа в документационно-информационной науке. - Л., 1991. - 44 с. - (Препринт / БАН СССР; № 12); Швецова-Водка Г. Типология документа: Навч. посіб. для студ. ін-тів культури. - К.: Кн. палата України, 1998. - 80 с.; Швецова-Водка Г. Значення поняття "документ" у документально-інформаційних науках // Культура України: історія і сучасність: Респ. наук.-теорет. конф., 26-28 жовт. 1992 р.: Тези доп. / ХДІК. - Х., 1992. - С. 324-326.
 2. Див., напр.: Антипов Г. А. Историческое прошлое и пути его познания / АН СССР. Сиб. отд.-ние. Ин-т истории, филологии и философии. - Новосибирск, 1987. - С. 24-60.
 3. Шмидт С. О. Источниковедение в кругу других научных дисциплин и вопросы классификации источников: (Постановка вопроса) // Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Тез. докл. 4-й

- Всесоюз. конф., Днепропетровск, 31 окт.-2 нояб. 1983 г. - М., 1983. - С. 5. Див., напр.: Кулешов С. Документальні джерела наукової інформації: поняття, типологія, історія типологічної схеми / Укр. акад. інформатики. - К.: УкрІНТЕІ, 1995. - 191 с.; Кулешов С. Документальні джерела наукової інформації як об'єкт дослідження інформатики // Студії з архів. справи та документознавства / УДНДІАСД. - 1996. - Т.1. - С. 72-76.
4. Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории / АН СССР. Ин-т истории СССР. - М., 1975. - С. 86.
 5. Шмидт С.О. Источниковая база исторической науки и классификация исторических источников // Историческая наука: Вопр. методологии. - М., 1986. - С. 159.
 6. Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР. Т. 1. С древнейших времен до конца XVIII века: Курс источниковедения истории СССР: Учеб. для ист. фак. ун-тов и пед. ин-тов. - М., 1940. - С. 7-8 та ін.
 7. Там само. - С. 8-9 та ін.
 8. Шмидт С. О. Источниковая база исторической науки - С. 162 та ін.
 9. Быковский С. Н. Методика исторического исследования. - М., 1931.
 10. Тихомиров М. Н. Указ. соч. - С. 9.
 11. Пушкарев Л. Н. Указ. соч. - С. 182, 200, 259.
 12. Тихомиров М. Н. Указ. соч. - С. 9-11.
 13. Ковальченко И. Д. Исторический источник в свете учения об информации: (К постановке проблемы) // История СССР. - 1982. - № 3. - С. 143Илизаров Б. С. Документальный памятник науки и техники и его роль в формировании исторического самосознания общества // Памятники науки и техники, 1984: Сб. ст. - М., 1986. - С. 200.
 14. Пушкарев Л. Н. Указ. соч. - С. 27-86, 137-187. Там само. - С. 146.
 15. Тихомиров М. Н. Указ. соч. - С. 7.
 16. Медушевская О. М. Вопросы теории источниковедения в современной французской буржуазной историографии // Вопр. истории. - 1964. - № 8. - С. 77-88.
 17. Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории / Пер. с франц. А. Серебряковой. - СПб., 1899. - С. 13.
 18. Там само. - С. 50.
 19. Медушевская О. М. Указ. соч. - С. 77-78.
 20. Шмидт С. О. Источниковая база исторической науки ... - С. 157.
 21. Пушкарев Л. Н. Указ. соч. - С. 5-6.
 22. Довгопол В. М., Литвиненко М. А., Лях Р. Д. Джерелознавство історії Української РСР: Навч. посіб. для студ. іст. ф-тів вузів / За ред. Ф. П. Шевченка. - К., 1986. - С. 3.
 23. Иванов Г. М. Основные принципы марксистско-ленинской теории исторического источника // Источниковедение отечеств. истории, 1979: Сб. ст. / АН СССР. Ин-т истории СССР. - М., 1980. - С. 14.
 24. Иванов Г. М., Коршунов А. М., Петров Ю. В. Методологические проблемы исторического познания. - М., 1981. - С. 131.
 25. Иванов Г. М. Указ. соч. - С. 14.
 26. Там само. - С. 18.
 27. Коршунов А. М., Мантатов В. В. Теория отражения и эвристическая роль знаков. - М., 1974. - С. 122.
 28. Шмидт С. О. Источниковедение в кругу других научных дисциплин... - С. 10.
 29. Там само. - С. 10 - 11.
 30. Пушкарев Л. Н. Указ. соч. - С. 189-205.
 31. Там само. - С. 259, 260, 263.

32. Ковальченко И. Д. Указ. соч. - С. 141-143; див. також: Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. - М.: Наука, 1987. - 439 С.
33. Ковальченко И. Д. Исторический источник в свете учения об информации ... - С. 141.
34. Пушкарев Л. Н. Классификация источников в советском источниковедении (1917-1964 гг.) // Вопр. архивоведения. - 1965. - № 1. - С. 2.
35. Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР. Вып. 1. С древнейших времен до конца XVIII века: Учеб. пособие. - М., 1962. - С. 8.
36. Пушкарев Л. Н. Источники исторические // Сов. ист. энцикл. - М., 1965. - Т. 6. - Стб. 592; Булыгин И. А., Пушкарев Л. Н. Источниковедение // Сов. ист. энцикл. - М., 1965. - Т. 6. - Стб. 593.
37. Пушкарев Л. Н. Источники исторические // БСЭ. - 3-е изд. - М., 1972. - Т. 10. - С. 579.
38. Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории ... - С. 202-205.
39. Там само. - С. 259, 260, 263.
40. Шмидт С. О. Источниковая база исторической науки и классификация исторических источников // Историческая наука: Вопр. методологии. - М., 1986. - С. 153-163; Шмидт С. О. Источниковедение в кругу других научных дисциплин и вопросы классификации источников: (Постановка вопроса) // Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Тез. докл. 4-й Всесоюз. конф., Днепропетровск, 31 окт. - 2 нояб. 1983 г. - М., 1983. - С. 3-13; Шмидт С. О. Современные проблемы источниковедения // Источниковедение: Теорет. и методол. проблемы / АН СССР. Ин-т истории. - М., 1969. - С. 7-58.
41. Ковальченко И. Д. Исторический источник в свете учения об информации ...
42. Илизаров Б. С. Актуальные теоретические и методологические проблемы советского архивоведения: Учеб. пособие / МГИАИ. - М., 1984. - 107 С.
43. Там само. - С. 26.
44. Там само. - С. 25.
45. Там само. - С. 28.
46. Там само. - С. 61.
47. Там само.
48. Там само. - С. 64.
49. Илизаров Б. С. Роль ретроспективной социальной информации в формировании общественного сознания: (В свете представлений о социальной памяти) // Вопр. философии. - 1985. - № 8. - С. 65.
50. Илизаров Б. С. О понятии ценности документального исторического источника // История СССР. - 1986. - № 5. - С. 104.
51. Кулешов С. Документ как исторический источник: Границы понятия с точки зрения информ. подхода // Историки и архивисты: сотрудничество в сохранении и познании прошлого в интересах настоящего и будущего: Междунар. науч. конф., 27-28 нояб. 1997 г.: Докл. и тез. науч. сообщ. / Федер. архив. служба России и др. - М., 1997. - С. 144.
52. Илизаров Б. С. Социальные функции архивов СССР: Автореф. дис ... д-ра ист. наук: 05.25.02 / МГИАИ. - М., 1986. - С. 17.
53. Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории. Вып. 2: Пособие к лекциям, читанным студентам СПб. ун-та в 1910/11 году. - СПб., 1913. - С. 381-384.
54. Гольденберг Л. А. К вопросу о картографическом источниковедении // Историческая география России XII - начала XX вв. - М., 1975.
55. Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории ... ; Кобелькова Л. А., Магидов В. М. Организация хранения и использования кинофотофонодокументов и видеофонограмм: Аналит. обзор. - М.,

1989. - 40 С. - (Документоведение. Архив. дело: Обзор. информ. / ВНИИДАД. ОЦНТИ; № 39); Магидов В. М. Кинодокументы: проблемы источниковедч. анализа и использования в ист. исслед. // История СССР. - 1983. - № 1. - С. 92-103; Магидов В. М. О проблемах взаимосвязи архивоведения и источниковедения аудиовизуальных документов // Исторические записки: Теорет. и методол. проблемы ист. исслед. - М.: Прогресс, 1995. - Вып. 1 (119). - С. 264-299; Магидов В. М. Технотронное источниковедение: междисциплинарная проблема изучения // Архивоведение и источниковедение отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе: Докл. и тез. выступлений на второй Всерос. конф. / ВНИИДАД. - М., 1997. - С. 176-180.
56. Гедрович Ф. А. Технотронные документы - результат технически обусловленных форм письменности // Вестн. архивиста. - 1998. - № 2 (44). - С. 71-73; Гельман-Виноградов К. Б. Матричные носители информации как исторический источник: (К постановке вопроса) // Источниковедение отечеств. истории, 1975: Сб. ст. / АН СССР. Ин-т истории СССР. - М., 1976. - С. 41-57; Гельман-Виноградов К. Б. Теоретические проблемы документоведения, архивоведения и источниковедения машиночитаемых документов // Методол. вопр. архивоведения и организации документов в архивах / ВНИИДАД. - М., 1984. - С. 1-19; Ларин М. В. Форум по электронным документам // Отечеств. архивы. - 1997. - № 2. - С. 100-101 та ін.
57. Илизаров Б. С. Документальный памятник науки и техники и его роль в формировании исторического самосознания общества // Памятники науки и техники, 1984: Сб. ст. - М., 1986. - С. 198-205; Илизаров Б. С. Роль документальных памятников в общественном развитии: Теорет. вопр. использования архив. документов: Учеб. пособие / МГИАИ. - М., 1987. - 88 С.
58. Ханпира Э. И. Что такое документальный памятник: (К постановке вопроса) // История СССР. - 1988. - № 2. - С. 79-89; Шмидт С. О. Археография. Архивоведение. Памятниковедение / Рос. гос. гуманитар. ун-т, Гос. архив. служба Рос. Федерации. - М., 1997. - 363 с.; Шмидт С. О. Документальные памятники в системе памятниковедения // История СССР. - 1989. - № 5. - С. 111-119.
59. Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории ... - С. 137-186.
60. Droysen J. G. Grundriss der Historik. - Leipzig, 1868; 2-te Aufl. - 1875; 3-te Aufl. - 1882.
61. Медушевская О. М. Вопросы теории источниковедения в современной французской буржуазной историографии // Вопр. истории. - 1964. - № 8. - С. 82.
62. Bernheim E. Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie. - 5-6 Aufl. - Leipzig, 1908.
63. Бернгейм Э. Введение в историческую науку / Пер. с нем. В. А. Вейнштока; Под. ред. В. В. Битнера. - СПб.: Изд-во "Вестника знания" (В. В. Битнера), 1908. - С. 34-35.
64. Там само. - С. 45.
65. Там само.
66. Там само. - С. 46.
67. Там само. - С. 45.
68. Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории ... - С. 146, 148-149.
69. Кареев Н. Историка: (Теория исторического знания). - 2-е изд. - Пг., 1916. - С. 40-43.
70. Там само. - С. 50.
71. Там само. - С. 52.
72. Там само. - С. 52-53.
73. Там само. - С. 51-52.

74. Там само. - С. 56.
75. Там само. - С. 45-46.
76. Там само. - С. 49.
77. Там само. - С. 78-79.
78. Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории. Вып. 2: Пособие к лекциям, читанным студентам СПб. ун-та в 1910/11 году. - СПб., 1913. - С. 385.
79. Там само. - С. 385.
80. Там само.
81. Медушевская О. М. Теоретические проблемы источниковедения: Учеб. пособие / Отв. ред. А. Т. Николаева; МГИАИ. - М., 1977. - С. 11-12.
82. Лаппо-Данилевский А. С. Указ. соч. - С. 385.
83. Там само. - С. 386.
84. Там само. - С. 387.
85. Там само.
86. Там само. - С. 389-390.
87. Там само. - С. 397-398.
88. Там само. - С. 387.
89. Там само. - С. 398.
90. Там само. - С. 399-400.
91. Там само. - С. 384.
92. Лаппо-Данилевский А. С. Очерк русской дипломатики частных актов: Лекции, читанные слушателям "Архив. курсов" при Петрогр. Археол. ин-те в 1918 г. - Пг., б.г. - С. 9.
93. Див., напр.: Простоволосова Л. Н., Станиславский А. Л. "Мы учим советских людей, а не древних греков": (Из истории вузов. ист. науки конца 30-40-х гг.) // История СССР. - 1989. - № 6. - С. 92-104; Лаппо-Данилевский А. С. История русской общественной мысли и культуры. XVII-XVIII вв. / АН СССР. Отд-ние истории, Архив АН СССР. - М.: Наука, 1990. - 292 С.
94. Напр.: Петряев К. Д. Гносеологические и методологические основы источниковедения. - Киев; Одесса: Вища шк., 1978. - 67 С.
95. Пушкарев Л. Н. Источники исторические // Сов. ист. энцикл. - М., 1965. - Т. 6. - Стб. 591-592.
96. Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории / АН СССР. Ин-т истории СССР. - М.: Наука, 1975. - 281 с.
97. Там само. - С. 256.
98. . Напр.: Ковальский Н. П. Проблемы классификации письменных источников в современной советской историографии // Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Тез. докл. 4-й Всесоюз. конф., Днепропетровск, 31 окт. - 2 нояб. 1983 г. / АН СССР. Отд-ние истории и др. - М., 1983. - С. 14-27.
99. . Див., напр: Пронштейн А. П., Данилевский И. Н. Вопросы теории и методики исторического исследования: Учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности "История". - М., 1986. - С. 46.
100. . Стрельский В. И. Теория и методика источниковедения СССР. - Киев: Вища шк., 1976. - 130 С.
101. . Лаппо-Данилевский А. С. Очерк русской дипломатики частных актов: Лекции, читанные слушателям "Архив. курсов" при Петрогр. Археол. ин-те в 1918 г. - Пг., б.г. - С. 11.
102. . Там само. - С. 12.
103. . Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР. Вып. 1. С древнейших времен до конца XVIII века: Учеб. пособие. - М., 1962. - С. 7-8.

104. Лаппо-Данилевский А. С. Очерк русской дипломатики частных актов ... - С. 51.
105. Див., напр.: Простоволосова Л. Н., Станиславский А. Л. "Мы учим советских людей, а не древних греков": (Из истории вузов. ист. науки конца 30-40-х гг.) // История СССР. - 1989. - № 6. - С. 100-101.
106. Каштанов С. М. Русская дипломатика: Учеб. пособие для вузов по специальности "История". - М.: Высш. шк., 1988. - С. 3.
107. Там само. - С. 12.
108. Там само. - С. 22.
109. Там само. - С. 25.
110. Там само. - С. 25-27.
111. Там само. - С. 25.
112. Там само. - С. 26.
113. Див., напр.: Каштанов С. М. Русская дипломатика: Учеб. пособие для вузов по специальности "История". - М.: Высш. шк., 1988. - 231 с.; Пронштейн А. П., Данилевский И. Н. Вопросы теории и методики исторического исследования: Учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности "История". - М.: Высш. шк., 1986. - 208 с.; Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория / АН УССР. Ин-т истории. - Киев: Наук. думка, 1988. - 279 с.; Соболева Н. А., Аксенов А. И. [Рецензия] // История СССР. - 1990. - № 4. - С. 191-193. - Рец. на кн.: Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория. - Киев: Наук. думка, 1988. - 279 с. та ін.
114. Шмидт С. О. Источниковедение в кругу других научных дисциплин и вопросы классификации источников: (Постановка вопроса) // Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Тез. докл. 4-й Всесоюз. конф., Днепропетровск, 31 окт.-2 нояб. 1983 г. - М., 1983. - С. 5; Архивоведение и источниковедение отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе // Отечеств. архивы. - 1995. - № 2. - С. 5 та ін.
115. Савин В. А. Документ - архивный документ - исторический источник - памятник истории и культуры: проблемы проявления существенных характеристик // Архивоведение и источниковедение отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе: Докл. и тез. выступлений на второй Всерос. конф. / ВНИИДАД. - М., 1997. - С. 181-187; Кулешов С. Документ как исторический источник: свойство, состояние, статус // Архивоведение и источниковедение отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе: Докл. и тез. выступлений на третьей Всерос. конф., 25-26 февр. 1999 г. - М., 1999. - С. 95-99.